

З ІСТОРІЇ НАУКИ, КУЛЬТУРИ ТА ПОБУТУ

Лідія Козар

МОНУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

*(До питання про наукові основи
чотиритомного фольклорного зібрання Б. Д. Грінченка)*

Життя Б. Д. Грінченка — “се один суцільний подвиг, метою котрого було — відродження України”¹. Вся його подвижницька багатогранна діяльність була поставлена на вівтар відродження України і освіти її народу. Співвітчизники по праву вважали його “справжнім апостолом українського націоналізму”², “голосом совісти українства”³. Цим пояснюється його особливий інтерес до українського фольклору як засобу піднесення національного самоусвідомлення.

Фундаментальною працею для української фольклористики кінця ХІХ ст. стали його чотири капітальні томи — “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” (виходили випусками: I-й — у 1895, II-й — у 1897, III-й — у 1899, а IV-й під назвою “Из уст народа” — в 1901). На одному із збірників, що видавць подарував З. Г. Богдановій, зберігся напис, який засвідчує його глибоке розуміння суспільної і наукової значимості фольклорних видань: “Ця книжка складається з творів, записаних од народу. Записуються вони між іншим на те, щоб по їх можна було ізучати народ, його мову, звичаї, розвиток — увесь народний світогляд. Тим людям, що хочуть працювати для добра свого народу, треба знати цей народ. З такою думкою склалася й ця книга” (ІР⁴, I, 31441).

Виходячи з цього, автор дослідження ставить перед собою мету — висвітлити історію публікації фундаментального чотиритомного зібрання усної словесності, охарактеризувати видавничі засади вченого, зробити жанрово-тематичний аналіз матеріалів кожного з томів, простежити їх місце в загальноісторичному фольклорному процесі.

Видання народних творів Б. Грінченка було пов’язане з поживанням культурного життя на початку 90-х рр. ХІХ ст., коли після довгої перерви, спричиненої указом 1876 р., в Україні нарешті з’явилися перші збірники різножанрових фольклорних матеріалів, які виходили при Харківському історико-філологічному товаристві (праці І. Манжури, Я. Новицького) та окремими випусками в Одесі (М. Комарова, В. Ястребова) і Києві (М. Лисенка, М. Довнар-Запольського), а також закордоном при Російському географічному товаристві в Санкт-Петербурзі (Д. Булгаковського) та при Науковому товаристві імені Т. Шевченка у Львові (збірники О. Роздольського, В. Гнатюка).

У 1895 р. Б. Грінченко започаткував видання серії фольклорних матеріалів в Наддніпрянській Україні при Чернігівському губернському земстві, де працював на посаді діловода оціночної комісії. Незважаючи на різні перестороги земських чиновників, йому вдалося видати додатками до “Земского сборника Черниговской губ.” чотири капітальні

збірники різножанрових фольклорних матеріалів і, таким чином, надати “хоч трохи живіший і український колір цьому колись мертвому общерусскому місячникові” (ІР, ІІ, 40709). У листі до І. Липи Борис Дмитрович писав: “Самійленко (редактор “Земского сборника”) упевняв мене, що цензура забороне етнографію, буде може лихо й “Земскому сборнику”, і вагався почати друкувати. Аж поки “Земский сборник” цілий і етнографію видруковано” (ІР, ІІ, 40982). Тут же він висловився з приводу назви перших трьох томів (“Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях”): “Заголовок книги — це з причини тієї такий, що інакше в нашому земському виданні він міг здатися декому не до речі, бо не місцева річ!” (ІР, ІІ, 40982). Четвертий том етнографічних матеріалів вийшов під зміненою назвою (і більш точною) — “Из уст народа”, в зв’язку із зменшенням формату “Земского сборника”

Робота Б. Грінченка над упорядкуванням фольклорних збірників проходила в складних умовах, в постійній тривозі про можливі чергові зміни в Чернігівській земській управі, які могли в будь-який час припинити видання. “Другий том етнографії жену з усеї сили, — повідомляє він В. Степаненку, — бо за два тижні може бути нова управа і все діло припинити. Поспішаюсь ізробити, що можна” (ІР, ІІ, 41065). Не задовольняло редактора надто повільне видання збірників, тому й писав він в одному з листів до А. Кримського, що “тут не друкарня, а отрута душі авторської” (ІР, XXXVI, N 249). Але найбільше прикрощів завдавали йому органи і відомства царської цензури. “Як будете читати книгу, то майте на увазі, що мені довелося друкувати її з оглядом аж на дві цензури: дуже сувору і причепливу до всіх земських видань місцеву і ще страпнішу — загальну. Ось через віщо в двох-трьох місцях довелося зробити відміни, тобто: повикидати незвичайні, сороміцькі слова, лайки” (ІР, ІІ, 40943), — повідомляє він одному з своїх кореспондентів В. Кравченку. Щодо фольклорних матеріалів М. Дикарева та К. Паньківського, то Б. Грінченко теж пише, що “в “Земском сборнике” нема ніякої надії їх надрукувати: їх з самого ж першу викине редактор-предсидатель управи” (ІР, ІІ, 40739), що “нема що й думати проводити оповідання [...] про політичні події” (ІР, ІІ, 44843).

Особливо вперту боротьбу з цензурою доводилося вести фольклористу за видання збірників окремими відбитками з метою поширення їх за межами губернії. Так, його клопотання з приводу першого випуску “Этнографических материалов...” викликало різні тлумачення і суперечки цензорів. Їх схвилювало те, що “дане [...] видання [...] є збірником приватної особи, яка чомусь потурбувалась про збереження переказів і повір’їв, що розповсюджують забобони...”⁵. “Коли б це було видання якогось вченого товариства, то воно могло б бути дозволене до друку”⁶, — таким був висновок Петербурзького цензурного комітету. Подібні суперечки викликав пісенний збірник “Этнографических материалов...” (Т. 3), проте цензурний комітет дозволив його до друку, зважаючи на “ограниченное количество экземпляров книги, а также и то, что она не предназначается для обращения собственно в мало-российских губерниях, а имеет целью представить новый вклад в собрание народного песнетворчества всех племен и народов, входящих в состав Российской Империи”⁷.

Фундаментальне 4-томне зібрання Б. Грінченка відзначається обсягом (понад 2500 фольклорних текстів), якістю (чітка паспортизація, наукова систематизація і класифікація матеріалу, вказівки на паралелі), жанрово-тематичною та варіантною різноманітністю; кожний том відкривається передмовою та супроводжується бібліографічними довідниками. Воно вийшло певною мірою аналогічним до таких монументальних зводів народної творчості, як “Труды...” П. Чубинського, “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” Я. Головацького, “Рокисіє”

О. Кольберга. Тут так само виявлено широкий охват великої території України, представлено жанрове багатство (пісні, казки, легенди, перекази, повір'я, загадки та ін.) понад 30 повітів Східної України, а також Воронезької, Курської губерній та Бессарабії, Галичини, Добруджі (територія Румунії). Його також можна віднести до колективних праць, над якими разом з упорядником працювало близько 60 кореспондентів-збирачів. Серед них відомі фольклористи та письменники — В. Горленко, М. Грінченко, М. Дикарев, Н. Кобринська, М. Кошобинський, В. Кравченко, М. Кропивницький, І. Липа, В. Степаненко.

Під час роботи над упорядкуванням і виданням етнографічних збірників Б. Грінченко спирався на досвід як своїх попередників (М. Драгоманова, І. Рудченка, П. Чубинського), так і сучасників (В. Гнатюка, А. Кримського, І. Франка) в справі класифікації, систематизації, наукового коментування і текстології фольклорних матеріалів, пройшовши складний шлях від фольклориста-аматора до вченого професіонала. Про його видавничі засади довідуємося із наукових коментарів та передмов до збірників, відгуків рецензентів, а також із епістолярної спадщини. Певні судження щодо достовірності опублікованих текстів, принципів їх відбору, систематизації, редагування, наукового опрацювання можемо мати на основі їх зіставлення із деякими рукописними матеріалами, які вдалося відшукати серед архівної колекції Б. Грінченка (власні записи і надіслані йому різними збирачами), що зберігається в ІМФЕ⁸ (ф. 1 — к. 2/1—47; ф. 28 — 3/38, 44, 64, 66, 93) та ІР ЦНБ (I, 5059; I, 1545; I, 32402; I, 33623). На жаль, сьогодні ми не можемо зробити детального текстологічного аналізу фольклорних публікацій вченого, оскільки жодного із виданих збірників у рукописному варіанті не виявлено.

Основу зібрання складають твори, записані безпосередньо із уст народу, про що свідчать чітка паспортизація та наукові коментарі упорядника. Майже біля кожного номера наводиться дата і місце запису, ім'я, прізвище кореспондента та інформатора. Також подаються відомості про вік (цифрово чи в описовій формі — хлопець, парубок, дід, дівчина, жінка, баба, старий чоловік, стара жінка), соціальний стан та професію (“бывшая крепостная нянька”, козак, селянин, солдат, старець, вдова, міщанка, школяр, знахарка, робітник, сторож, рибалка, швець), освіту (“грамотний” селянин, “неграмотний” робітник) оповідача. Тут же знаходимо і деякі вказівки на обставини запису та його характер — із розмови двох жінок; на Шевченковій могилі від селян; по дорозі із Чернігова на вокзал; від прочанки з Полтавщини; від “грамотного” селянина по пам'яті; від старого діда та ін., а також родинні записи (батькові, від матері, брата) В. Степаненка. До окремих записів упорядник подав посильні наукові коментарі, в яких зробив застереження і пояснення щодо автентичності твору, його наукової і художньої вартості, а також вказав на наявні домішки ненародного походження, додатки письменних людей.

Проте робота Б. Грінченка щодо виокремлення творів літературного походження та балад не була послідовною, про що свідчить відсутність таких застережень біля частини авторських зразків, які фольклоризувалися, — народні обробки співомовок С. Руданського, гумористичних оповідань Г. Квітки-Основ'яненка, пісні В. Забили “Гуде вітер вельми в полі”, а також поетичні твори з різних альбомних збірок (матеріали А. Заблоцького, П. Лукашевича, В. Кравченка, “Рукопису невідомого”) та понад 120 балад.

Значно ближче підійшов видавець до розуміння явища контамінації в фольклорі та передачі в друкованому об'єднаному тексті. У передмові до третього тому “Етнографических материалов...” він детально обґрунтував свої спостереження над різними проявами контамінації, вказавши на необхідність подання наукових коментарів до таких творів.

Б. Грінченко виявив глибоке розуміння варіантності: не практикував зведення текстів, подавав максимальну кількість невідомих у друці варіантів, а в примітках — бібліографічні вказівки на їх фольклорні і літературні паралелі в інших виданнях (як українських, так і загальноєвропейських). Принципово важливі положення щодо варіантності, систематизації та наукового коментування фольклорних текстів висунув Б. Грінченко у рецензії на збірник О. Малинки та в одному з офіційних листів: “1) ”При появлении всякого нового сборника народных произведений обыкновенно прежде всего возникает вопрос: что нового прибавляет этот сборник к уже известному? Есть ли в нем совершенно новые пьесы и много ли их? Есть ли новые, лучшие варианты прежде изданного?”⁹; 2) “Нагромождение... малоценных вариантов, не принося ничего нового ни с научной, ни с художественно-литературной точки зрения, лишь затрудняет научную работу, подавляя исследователя массой вариантов”¹⁰; 3) “При современном состоянии этнографической науки нет уже возможности издавать такие материалы без всяких пояснений, — наоборот, неизбежным является обставлять каждый печатаемый номер многочисленными примечаниями относительно связи и отношений издаваемого образца к подобным в других изданиях, русских и иностранных” (ІР, I, 31718).

Вивчаючи архівні матеріали вченого, можна простежити, з якою уважністю ставився він до кожного фольклорного тексту: численні примітки та закреслення на сторінках рукописів (“не треба”, “н. т”, “виписано 98 Б. Гр.”, “виписано 98 М. Гр.”, “геть”, “зразок запсованости”, “цікава як нової формації”, “ця пісня, певне, з московської”, “мішанина”, “варіант пісні, зап. В. Степаненком № 43”, “є вар. Х. Вовка”, “далекій”, “совсем отличный вариант”, “близкий”, “у Чубинського нема” і т. д.), посилання на публікації окремих творів і варіантів чи частин текстів в інших виданнях (названо понад 50 джерел), вказівки на контамінацію.

Отже, упорядник здійснював велику роботу по систематизації зібраного матеріалу, намагаючись вирізнити фальсифікати, відібрати до друку нові, ще невідомі зразки або цікаві варіанти, створив ґрунтовний довідковий апарат, бібліографічні покажчики, закладаючи, таким чином, основи для подальшого вивчення і дослідження фольклору.

Фаховий підхід виявив Б. Грінченко також при компонуванні та класифікації зразків усної словесності, виходячи з існуючого досвіду фольклористики (за основу було взято “філософську” систему М. Драгоманова з незначними змінами). Позитивним також є те, що при публікації фольклорист надавав перевагу жанрам народної прози, яка, порівняно з уснопоетичною словесністю, була вивчена недостатньо. Три оригінальні випуски оповідальної народної творчості — “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” (т. 1, 1895; т. 2, 1896), “Из уст народа” (1901) — обсягом 1170 друкованих сторінок стали суттєвим доповненням до попередніх видань М. Драгоманова, О. Кольберга, І. Манжури, І. Рудченка, П. Чубинського.

Перший збірник фольклорної прози “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” (Чернигов, 1895, IV+308 с., 221 №) є результатом 15-річної збирацької роботи Б. Грінченка. Він об’єднує різноманітні жанри — міфологічні та апокрифічні оповіді, легенди, перекази, казки, анекдоти (157 №), прикмети, повір’я та замовляння (63 №, 223 поради), приказки (272 №), загадки (46 №). Відкривається збірник передмовою, в якій редактор дає характеристику цим матеріалам та інформує про принципи їх систематизації, класифікації, текстології, вказує на використані джерела, висловлює подяку всім співробітникам — В. Андрієвському, А. Гарньє, М. Грінченко, М. Дикареву, О. Русову, М. Рклицькому, П. Солонині, В. Степаненку, П. Череватенку. Основу його складають власні записи

Б. Грінченка (понад 100 №), зроблені в Харківській (села Велика Данилівка та Нижня Сироватка), Полтавській (с. Чунишина), Катеринославській (села Олексіївка та Ісаківка) та Чернігівській губерніях.

Перші 7 відділів (118 №) збірника містять оповіді про явища природи та надприродні істоти, скарби, мерців, людей з надприродною силою, повір'я, прикмети, молитви, замовляння, які несуть в собі ознаки язичницького світосприймання, репрезентують нашарування різноманітних історичних періодів і міфологічних вірувань.

Найповніше представлені IX і XIII відділи, в яких вміщені казки, анекдоти, нісенітниці, приказки та загадки. Побутові казки та анекдоти відзначаються багатою тематикою, змальовують життя різних суспільних верств, станів та народностей — селян, панів, царів, попів, наймитів, купців, злодіїв, солдат, москалів, циган, литвинів та ін. Вони, головним чином, зображують стосунки в сім'ї, конфлікти між батьками та невдячними дітьми, між чоловіком і жінкою. Деякі з них мають соціальне забарвлення, оповідають про моральну перевагу простого трударя над паном, про його дотепність та винахідливість. В. Горленко¹¹ дав високу оцінку художнім якостям побутових казок, акцентував увагу на їх чистій і людській моралі.

Фантастично-героїчні казки також охоплюють надзвичайно широке коло тем та образів — про злу матір та сина, що побив зміїв; про змієву дочку, яка допомагала парубку Івану; про трьох братів, з яких той, кого вважають дурнем, переборює різні перешкоди і одружується з царівною; про богатирів — сильномогучого Чурила, Івашка — Ведмеже вушко, Дубовика, “чоловіка із такими довгими усами”, “чоловіка болтанського, богатиря бусурманського”, Бову-Королевича, Яруслана Лазоровича, Ілпо Муромця та про їх чарівних помічників (вовка, гадюку, коня, русалок, жовту бабу) та чарівні предмети (шабельку, меч-самобієць, живлющу та цілющу воду, чарівну росу); про те, як собака, кіт і гадюка служили чоловіку; про скарб у вигляді собаки та ін.

Переважна частина текстів збірника — невідомі в друці матеріали та цікаві варіанти. Не випадково його поява викликала широке зацікавлення серед вчених-фольклористів, етнографів, істориків. Схвальні відгуки знаходимо в листах А. Кримського, В. Горленка, Л. Падалки та рецензіях, що з'явилися на сторінках “Киевской старины” (1895, № 12), “Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка” (1896, № 10), “Зорі” (1895, № 18; 1896, № 17), “Вестника Европы” (1897, кн. 1), “По морю и суше” (1896, № 1), “Русского обозрения” (1897, № 3) (автори — В. Гнатюк, а також анонімні та підписані криптонімами “Б...ко”, “А. Л[азаревський]”, “М. К[омаров]”).

Грунтовний аналіз збірника за окремими розділами зробив В. Горленко в рецензії-есе “Заветы деревни”, звернувши увагу на психологію народних творів. Він відніс збірник до високоцінних пам'яток старовинних “заветов деревни”, що не менш важливі, ніж писемні літописи й акти.

Другий випуск “Этнографических материалов...” вийшов через рік після першого також додатком до “Черниговского сборника...”, а 1897 р. — окремим відбитком. Основу збірника склали записи В. Кравченка (83 №, не рахуючи приказок), В. Степаненка (понад 64 №), М. Грінченка (близько 50 №). За характером матеріалів він продовжує перший, має ті самі відділи, однак представлені повніше. Зокрема, у випуску вміщено 187 народних оповідань, легенд, переказів, казок, анекдотів, 216 приказок, 44 загадки, 59 замовлянь та повір'їв, які подають понад 200 порад.

Особливою різноманітністю відзначаються оповідання про чортів, записані в основному В. Кравченком. У них часто чорт виступає то комічною фігурою, що дає себе обдурити, то грізною демонічною силою, що шкодить людині, особливо багатим.

Найменшими, як у першому, так і в другому випусках, є X і XI відділи — “Предания о лицах и явлениях политических (исторических)”,

“Предания о местностях” (тут вміщено всього 6 №). Цікавими є три історичні перекази про пана Каньовського, записані В. Степаненком у Канівському повіті, та оповідь про те, як люди стали панськими (запис І. Зозулі із Харківщини), в яких особливо яскраво передано жорстокість і деспотизм пана Каньовського.

Найповніше представлені ІХ і ХІІІ відділи — “Разказы о явлениях жизни семейной и общественной”, “Сказки фантастическая, игра слов и остроумия”, в яких вміщені казки, оповіді, анекдоти, нісенітниця (109 №), приказки (216 №) та загадки (44 №). Тематичною різноманітністю відзначаються побутові оповіді та казки з сімейного життя — про стосунки чоловіків і жінок, батьків і дітей, про ледачих і упертих жінок, дівчат, чоловіків, хлопців, про мачуху, приймака та ін. Частина казок та анекдотів подають картини з життя різних суспільних верств, станів, народностей — старців, козаків, лакеїв, солдатів, циган, чумаків, купців, росіян, поляків, злодіїв, жидів. У казці “Кара грошолобові” змальовано образ жадібного багача, що все життя складав гроші в подушку, яку, за його бажанням, поклали в домовину. Коли через деякий час розкопали могилу, то побачили, що грошолоб лежав весь обтиканий грішми. Антипанське звучання і спрямування мають гумористичні оповіді про пана, що по-німецькому балакав, “Як цигане обдурюють людей”, “З мужичок пані”, “Побалакали”, “Пан та лакей його” та ін. Особливо їдкою сатирою на панів сповнені твори “Пан та брехуни”, “Пан та прикажчик”, “Помирив”. У казці “Пан та прикажчик” панську жадібність доведено до абсурду — намагаючись збільшити багатство, він зробив спробу “одучитися від їжі” і помер.

Чимало цікавих сюжетів знаходимо і серед фантастико-героїчних казок — про вдячного орла; про гусочку, що несла золоті яйця; про трьох братів і царівну; про Заяна; царського сина; богатиря-семилітка і зрадливу матір; богатиря Зверхдуба; мудру дівчину.

А. Кримський дав високу оцінку казковим матеріалам, вміщеним в обох збірниках Б. Грінченка (200 №№), акцентуючи увагу на тому, що “здебільшого все це новини, опубліковані досі хіба у варіантах великоруських або білоруських, і то тільки почасти”¹².

Завершується збірник приказками та загадками, бібліографічним покажчиком паралельної літератури до кожного номера першого і другого випусків та покажчиком їх змісту. Таким чином, другий випуск (ІІ + 390 с., 248 №№) перевищував перший (ІV + 300 с., 221 №) обсягом матеріалу, а також способом його наукового опрацювання. Це не пройшло повз увагу рецензентів, які вмістили свої відгуки на сторінках галицької, російської і зарубіжної преси — “Киевская старина” (1896, № 11), “Зоря” (1896, № 19), “По морю и суше” (1896, № 33), “Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка” (1897, т. 18), “Вольнь” (1898, № 36), “Этнографическое обозрение” (1898, т. 36), “Revue des traditions populaires” (1897, т. 12, № 2), “Archiv für slavische philologie” (1899, т. 21). Їх автори — Ф. Вовк, В. Гнатюк, М. Комаров, А. Кримський, О. Лазаревський, І. Полівка — одноставно віднесли його до кращих фольклорних видань. Ще один збірник фольклорної прози — “Из уст народа” (VІІІ + 480 с.) — Борис Дмитрович видав у 1900 р. також додатком до “Земского сборника...”, а в 1901 р. — окремим відбитком. Він став завершальним випуском його фундаментального видання. Несприятливі життєві обставини фольклориста, як видно з його листа до Ф. Вовка (ІА¹³, ф. А, В/1901), частково позначилися на підготовці збірника. Про це редактор писав також у передмові: “Но условия издания книги были таковы, что я должен был или совсем отказаться от опубликования ее, — по крайней мере, на весьма долгое время, — или начать печатание в то время, когда материал подвергся только первой, предварительной проверке по печатным сборникам” (с. VІІ).

Збірник містить 265 оповідань, легенд та переказів, казок, анекдотів, 245 прислів'їв, 64 загадки, понад 100 повір'їв і замовлянь, що подають

380 порад. Найбагатші відділи народної прози про надприродні істоти та замовляння і знахарство, про родинне і суспільне життя. Половину книжки складають міфологічні оповіді про природу і природні явища, про демонологічні істоти та духи різного типу — нечисту силу, чортів, водяників, ману, домовиків, русалок, смерть, моровицю, чудо, про мерців, упирів, відьом, вовкулак, знахарів, чарівників, скарби, а також повір'я та замовляння (237 №№) — коштовний матеріал для вивчення народного світобачення. Деякі з них зберігають риси ще дохристиянських вірувань, наприклад про те, що їсть душа — “Як у хаті хто умре, безпремінно треба напекти хліба, наламать і покласти на вікна, щоб ішла пара, бо се страва для душечки мертвого” (т. 4, № 34, XI, с. 29). Є також сюжети з новочасними нашаруваннями (“Нечиста сила їде (на велосипедах)”, № 117), з соціальним забарвленням (“Пан-упир”, № 170; “Будякове масло”, № 186; “Пан вовкулакою робить”, № 206). На це звернув увагу А. Кримський, який у листі від 19 червня 1901 р. писав Б. Грінченку: “З величезним зацікавленням перечитав Ваше “Из народных уст” Яка багата ще й досі Чернігівщина на всякі забобони! Це найбільше б'є в очі з Ваших етнографічних видань, — більше, ніж з яких” (ІР, III, 37807).

У другій половині збірника вміщені оповідання, казки, анекдоти, легенди та перекази з родинного та суспільного життя, приказки, загадки, матеріали старих рукописів — всього 132 №№. У них поряд із критикою моральних вад чоловіків та жінок подаються сатиричні картини із життя попів, панів, дуків, писарів, суддів.

Збірник був відразу помічений і викликав ряд позитивних відгуків та повідомлень на сторінках “Киевской старины” (1902, № IV), “Літературно-наукового вісника” (1901, т. 14), “Юга” (1902, № 1136), “Вестника юга” (1902, № 26), проте такого широкого резонансу в науковому світі, як попередній, не здобув.

Високо оцінив його та й загалом всі фольклорні видання Б. Грінченка рецензент, підписаний криптонімом “В. Г.” (певно, В. Гнатюк): “Матеріали, опубліковані д. Грінченком, стоять перші по “Трудах” Чубинського на Україні і належать до найповажніших видань на полі нашої етнографії, а навіть узагалі слов'янської. Велике число паралель, подавана до поодиноких номерів збірки, збільшує її вартість і улекшує порівнянні досліди”¹⁴. Такої ж думки дотримувався і М. Сумцов, який у листі до Б. Грінченка від 1 липня 1901 р. писав: “Я получил Вашу превосходную книгу ... и не могу не выразить удивление перед Вашим неустанным трудолюбием, искусством в записях и в издании и Вашей обширной и поучительной начитанностью” (ІР, III, 39572).

У зібранні народної прози Б. Грінченка зафіксовано 638 оповідань, казок, легенд, переказів, анекдотів, 733 приказки, 154 загадки, 222 зразки повір'їв та замовлянь (понад 800 порад), а також чимало слів, які на сьогодні вийшли з активного ужитку (наприклад, лубок, т. 2, № 115; жилиники, т. 4, № 47; соцький,десяцький, осаул, ковтьоби, т. 4, № 233; неретка, т. 4, № 237; сіряки, т. 1, № 161; гаралник, т. 2, № 109; щіпок, череси, т. 2, № 128). Основу складають твори, які ще не були в друці, та цікаві варіанти. Важливе місце тут займає казкова проза та анекдоти. У збірниках представлені всі види казкового епосу — тваринний, міфологічний, новелістичний, казки-нісенітниця, кумулятивні та анекдотичні казки. Більшість з них зареєстровано в покажчику казкових сюжетів “Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка” (Л., 1979) — 123 казкових та 69 анекдотичних (21 з них як такі, що не мають паралелей в українському, російському, білоруському фольклорі).

Майже всі казки мають довершену художню форму, цікаві зачини та кінцівки, як от: “Я в нього був, горілку з ним пив, а це до вас прийшов і цю казочку розказав, — може й ви по чарці на стіл поставите” (т. 1, № 167, с. 195). Деякі з них відзначаються ритмомелодикою, мають

прислів'я та приказки — “І стали вони тоді жить, поживать і по під столом добро возить постолом” (т. 2, № 183, с. 253). Це свідчить про те, що записи казок було здійснено в основному від талановитих оповідачів. Не випадково В. Гнатюк в рецензії на збірник фольклорних матеріалів О. Малинки, який також вийшов додатком до “Земского сборника...” (1902, XXII + 386 с.), писав, що відділ прозових оповідань цього видання “ані мовою, ані формою не може йти в порівнянє з відповідними матеріалами д. Грінченка, зібраними також у тих околицях”¹⁵.

Вагомим здобутком народознавчої науки стало також пісенне зібрання Б. Грінченка, що увійшло до 3 тому “Этнографических материалов...” (XXII + 765 с.), який було опубліковано в 1898 р. додатком до “Земского сборника...”, а в 1899 р. — окремим відбитком. У передмові до нього, яка досягає розмірів наукової розвідки, фольклорист висловив ряд цінних думок про неперервність усної народної творчості, заперечивши песимістичну концепцію скорої загибелі фольклору: “Вопреки всем опасениям, народная поэзия продолжает жить в устах народа до настоящего времени и даже пытается пробиваться на новые пути. Издаваемая теперь книга [...] является новым доказательством этой жизненности народного творческого духа” (с. XVIII). Разом з тим він вказав на ряд причин псування й занепаду народної поезії, зокрема на таке негативне явище, як запозичення чужих солдатських, фабричних, лакейських пісень, складених попсованою мовою, позбавлених творчого вогню і витонченої форми.

На це негативне явище вказував також М. Драгоманов¹⁶, стверджуючи думку про те, що через “московські солдатські і фабричні пісні” в українські села приходять “ропуса городського життя” та “поверхова освіта”, запозичена в “городах заграничних”.

Такі міркування дослідників послужили підставою для віднесення їх імені до рангу буржуазних фольклористів 80—90-х рр. XIX ст., які заперечували наукову цінність пісенних новотворів. У вчених колах побутує думка про те, що Б. Грінченко, підтверджуючи живучість традиційного фольклору, не порушував питання нових пісень¹⁷, що він “не зміг за формою побачити нового змісту новотворів”¹⁸. Хибність цих думок спростовується уже подальшими твердженнями вченого, висловленими в передмові. Так, він вказує, що поряд з такими негативними проявами помітне збереження прекрасних старих зразків і, здається, творення нових, явним доказом яких і стало дане пісенне зібрання, куди увійшло кілька сотень ще невідомих в друці пісень (с. XXIII). Тут же фольклорист дає свою високу оцінку українським народним пісням: “Эти почти две тысячи песен то совершенно новых, то перепевающих иными словами старое, то изящных и художественных, то иногда испорченных или неудачно-заимствованных — это могучий отзвук народного ума и чувства, дышущаго, живущаго, стремящагося жить и развиваться, ища новых путей, стараясь охватить новые горизонты” (с. XXIII).

Значну увагу приділив фольклорист висвітленню питань текстологічного характеру, зокрема контамінації, літературно-фольклорним взаєминам, автентичності та філологічній достовірності текстів, варіантності, проблемам правопису, наукового коментування та редагування, поясненням з приводу технічної сторони видання.

У кінці передмови Б. Грінченко звернувся з докором до української інтелігенції, яка нічого не робить у тому напрямі, щоб хоч підтримати в народних масах давню й таку гарну усну традицію: “Что мы сделали для того, чтобы сохранить в народной среде лучшие образцы народного творчества? Чем мы помогли народу в искании им новых путей в этой сфере? Каким мерам принимали с целью устранить уклонение от истинной дороги? Какой новый материал внесли в сознание народа для расширения его кругозора, для могучаго возбуждения работы народной мысли и чувства, возбуждения, обуславливающего развитие оригинального и яркаго творчества?” (с. XXIV).

Основну частину збірника склали матеріали В. Степаненка (376 №), А. Заблоцького (280 №), Б. Грінченка (249 №), Ф. Ромашкевича (174 №). Тут є зразки майже всіх жанрів українського пісенного фольклору — колядки й щедрівки, веснянки і весняні гулянки, пісні русальні, петрівчані, троєцькі, купальські, полільніцькі, гребовецькі, косарські, жнивні, весільні, про кохання та родинне життя, коліскові та забавляння, наймитські, бурлацькі, чумацькі, рекрутські, солдатські, історичні, жартівливі та сатиричні, приказки до чарки, до танцю, балади та описи весілля. Зустрічаються поодинокі зразки похоронних голосінь та дум, а також пісень напівнародного характеру.

Деякі риси анімістичного світогляду простежуються в гаївках-танках та веснянках — “У Шума” (№ 191, 197, 201, 202), “Ягілля гілячка” (№ 116), “Кривий танець” (№ 189, 190), “Вербова дощечка” (№ 123), “Кропове колесо” (№ 155), “Весна наша, весна” (№ 89), “Закопали горщик каші” (№ 88). Яскравим відблиском дохристиянського обожнювання природи виступає у цих веснянках персоніфікація її явищ, міфологічні уявлення про неї:

Ягілля гілячка, Ягільова дочка Уставала ранесенько, Умивалася білесенько, Пішла вона до Дунаю, —	“Стану я та й подумаю” Узялася вона у боки, — “У великі я піду скоки”. Панчошки поскидала, Кісоньку розчесала.
--	--

(№ 116)

Тут уособлено образ ягілочки, уявлюваної в постаті дівчини. Можна здогадуватись, що коло дівчат, яке рухається за сонцем, символізує сонце, а дівчина-ягілочка всередині — весну, що проснулася зі сну. Ця гаївка, подібно до “Подольночки”, “Білоданчика”, мала магічне завдання — швидше прикликати весну. Б. Грінченко один із перших опублікував опис обряду чарувального характеру — “збірна каша”, при якому подано і текст пісні.

Віра в магічну силу слова і дії є основою старовинних хоровадно-ігрових танків та веснянок землеробської тематики — “Ой за лісом, лісом там наші орали” (№ 147), “Орел поле ізорав” (№ 159), “Виорю нивку довгесеньку” (№ 184, 192, 1636), “Виорем нивку ми, виорем” (№ 185 А, В), “Мак” (№ 205, 206), “Маківка” (№ 207). Зображення бажаного за дійсне мало напропорочити, зачарувати майбутній урожай. Архаїчна за своїм походженням і веснянка “Сам ходжу, сам!” (№ 193). Основний мотив гри — всіма рухами та співом відігнати лихих майбутніх чоловіків, неприхильних до дружини та дітей. Відгомін старовинних обрядово-магічних дій відчутний і в інших ігрових танках — “Жона” (№ 203 А, Б, 204), “А в городі царівна, царівна” (№ 187), “Крулівна” (№ 188), “Сиди, сиди, ящуре” (№ 198, 199, 1638), “Окріп сію, а ромен саджу” (№ 200), “Молодець” (№ 208), “Город” (№ 209), “Пава” (№ 214), “Люблін” (№ 216), “Диво” (№ 217), “Княгиня” (№ 218 А, Б). Настівування жениха, вибір дівчини до пари, напропорочування весілля, родинного щастя — основний лейтмотив цих драматизованих ігрових дійств.

Цікавою є купальська пісня-балада, яка зображує картину перетворення людини в “трое зіллячок”, де спостерігаємо відгомін язичницького антропоморфічного ставлення до природи. М. Москаленко у збірнику “Золотослов” відносить цю пісню (№ 212, с. 150) до творів, в яких “збереглися відгомони первісних уявлень про Першоллюдину, про первісний обряд жертвоприношення”¹⁹.

Основу збірника становлять перлини народної лірики — пісні особистого і родинного життя, що вражають багатством мотивів і образів. У багатьох родинно-побутових піснях говориться про нещасливе заміжжя, про жіночу неволю та гірку сирітську і вдовину долю. Глибоким смутком і журбою сповнені твори, в яких йдеться про життя жінки з чоловіком-нелюбом, п'яницею, за якого віддали її силою. Не стерпівши

прислів'я та приказки — “І стали вони тоді жить, поживать і по під столом добро возить постолом” (т. 2, № 183, с. 253). Це свідчить про те, що записи казок було здійснено в основному від талановитих оповідачів. Не випадково В. Гнатюк в рецензії на збірник фольклорних матеріалів О. Малінки, який також вийшов додатком до “Земского сборника...” (1902, XXII + 386 с.), писав, що відділ прозових оповідань цього видання “ані мовою, ані формою не може йти в порівнянє з відповідними матеріалами д. Грінченка, зібраними також у тих околицях”¹⁵.

Вагомим здобутком народознавчої науки стало також пісенне зібрання Б. Грінченка, що увійшло до 3 тому “Этнографических материалов...” (XXII + 765 с.), який було опубліковано в 1898 р. додатком до “Земского сборника...”, а в 1899 р. — окремим відбитком. У передмові до нього, яка досягає розмірів наукової розвідки, фольклорист висловив ряд цінних думок про неперервність усної народної творчості, заперечивши песимістичну концепцію скорої загибелі фольклору: “Вопреки всем опасениям, народная поэзия продолжает жить в устах народа до настоящего времени и даже пытается пробиваться на новые пути. Издаваемая теперь книга [...] является новым доказательством этой жизненности народного творческого духа” (с. XVIII). Разом з тим він вказав на ряд причин псування й занепаду народної поезії, зокрема на таке негативне явище, як запозичення чужих солдатських, фабричних, лакейських пісень, складених попсованою мовою, позбавлених творчого вогню і витонченої форми.

На це негативне явище вказував також М. Драгоманов¹⁶, стверджуючи думку про те, що через “московські солдатські і фабричні пісні” в українські села приходять “ропуса городського життя” та “поверхова освіта”, запозичена в “городах заграничних”.

Такі міркування дослідників послужили підставою для віднесення їх імені до рангу буржуазних фольклористів 80—90-х рр. XIX ст., які заперечували наукову цінність пісенних новотворів. У вчених колах побутує думка про те, що Б. Грінченко, підтверджуючи живучість традиційного фольклору, не порушував питання нових пісень¹⁷, що він “не зміг за формою побачити нового змісту новотворів”¹⁸. Хибність цих думок спростовується уже подальшими твердженнями вченого, висловленими в передмові. Так, він вказує, що поряд з такими негативними проявами помітне збереження прекрасних старих зразків і, здається, творення нових, явним доказом яких і стало дане пісенне зібрання, куди увійшло кілька сотень ще невідомих в друці пісень (с. XXIII). Тут же фольклорист дає свою високу оцінку українським народним пісням: “Эти почти две тысячи песен то совершенно новых, то перепевающих иными словами старое, то изящных и художественных, то иногда испорченных или неудачно-заимствованных — это могучий отзвук народного ума и чувства, дышущаго, живущаго, стремящагося жить и развиваться, ища новых путей, стараясь охватить новые горизонты” (с. XXIII).

Значну увагу приділив фольклорист висвітленню питань текстологічного характеру, зокрема контамінації, літературно-фольклорним взаєминам, автентичності та філологічній достовірності текстів, варіантності, проблемам правопису, наукового коментування та редагування, поясненням з приводу технічної сторони видання.

У кінці передмови Б. Грінченко звернувся з докором до української інтелігенції, яка нічого не робить у тому напрямі, щоб хоч підтримати в народних масах давню й таку гарну усну традицію: “Что мы сделали для того, чтобы сохранить в народной среде лучшие образцы народного творчества? Чем мы помогли народу в искании им новых путей в этой сфере? Каким мерам принимали с целью устранить отклонение от истинной дороги? Какой новый материал внесли в сознание народа для расширения его кругозора, для могучаго возбуждения работы народной мысли и чувства, возбуждения, обуславливающего развитие оригинального и яркаго творчества?” (с. XXIV).

Основну частину збірника склали матеріали В. Степаненка (376 №), А. Заблоцького (280 №), Б. Грінченка (249 №), Ф. Ромашкевича (174 №). Тут є зразки майже всіх жанрів українського пісенного фольклору — колядки й щедрівки, веснянки і весняні гулянки, пісні русальні, петрівчані, троєцькі, купальські, польсьницькі, гребовецькі, косарські, жнивні, весільні, про кохання та родинне життя, колискові та забавляння, наймитські, бурлацькі, чумацькі, рекрутські, солдатські, історичні, жартівливі та сатиричні, приказки до чарки, до танцю, балади та описи весілля. Зустрічаються поодинокі зразки похоронних голосінь та дум, а також пісень напівнародного характеру.

Деякі риси анімістичного світогляду простежуються в гаївках-танках та веснянках — “У Шума” (№ 191, 197, 201, 202), “Ягілля гілячка” (№ 116), “Кривий танець” (№ 189, 190), “Вербова дощечка” (№ 123), “Кропове колесо” (№ 155), “Весна наша, весна” (№ 89), “Закопали горщок каші” (№ 88). Яскравим відблиском дохристиянського обожнювання природи виступає у цих веснянках персоніфікація її явищ, міфологічні уявлення про неї:

Ягілля гілячка, Ягільова дочка Уставала ранесенько, Умивалася білесенько, Пішла вона до Дунаю, —	“Стану я та й подумаю” Узялася вона у боки, — “У великі я піду скоки”. Панчошки поскидала, Кісоньку розчесала.
--	--

(№ 116)

Тут уособлено образ ягілочки, уявлюваної в постаті дівчини. Можна здогадуватись, що коло дівчат, яке рухається за сонцем, символізує сонце, а дівчина-ягілочка всередині — весну, що проснулася зі сну. Ця гаївка, подібно до “Подольночки”, “Білоданчика”, мала магічне завдання — швидше прикликати весну. Б. Грінченко один із перших опублікував опис обряду чарувального характеру — “збірна каша”, при якому подано і текст пісні.

Віра в магічну силу слова і дії є основою старовинних хороводно-ігрових танків та веснянок землеробської тематики — “Ой за лісом, лісом там наші орали” (№ 147), “Орел поле ізорав” (№ 159), “Виорю нивку довгесеньку” (№ 184, 192, 1636), “Виорем нивку ми, виорем” (№ 185 А, В), “Мак” (№ 205, 206), “Маківка” (№ 207). Зображення бажаного за дійсне мало напропорочити, зачарувати майбутній урожай. Архаїчна за своїм походженням і веснянка “Сам ходжу, сам!” (№ 193). Основний мотив гри — всіма рухами та співом відігнати лихих майбутніх чоловіків, неприхильних до дружини та дітей. Відгомін старовинних обрядово-магічних дій відчутний і в інших ігрових танках — “Жона” (№ 203 А, Б, 204), “А в городі царівна, царівна” (№ 187), “Крулівна” (№ 188), “Сиди, сиди, ящуре” (№ 198, 199, 1638), “Окріп сію, а ромен саджу” (№ 200), “Молодець” (№ 208), “Город” (№ 209), “Пава” (№ 214), “Люблін” (№ 216), “Диво” (№ 217), “Княгиня” (№ 218 А, Б). Наспівування жениха, вибір дівчини до пари, напропорочування весілля, родинного щастя — основний лейтмотив цих драматизованих ігрових дійств.

Цікавою є купальська пісня-балада, яка зображує картину перетворення людини в “трое зілячок”, де спостерігаємо відгомін язичницького антропоморфічного ставлення до природи. М. Москаленко у збірнику “Золотослов” відносить цю пісню (№ 212, с. 150) до творів, в яких “збереглися відгомони первісних уявлень про Першоллюдину, про первісний обряд жертвоприношення”¹⁹.

Основу збірника становлять перлини народної лірики — пісні особистого і родинного життя, що вражають багатством мотивів і образів. У багатьох родинно-побутових піснях говориться про нещасливе заміжжя, про жіночу неволю та гірку сирітську і вдовину долю. Глибоким смутком і журбою сповнені твори, в яких йдеться про життя жінки з чоловіком-нелюбом, п'яницею, за якого віддали її силою. Не стерпівши

страшної нарути чоловіка-деспота, жінка у відчай бажає собі смерті. Ці пісні — як зойк зболілої душі, яка стоїть над безоднею життя:

Зав'язи мені, мати, хустинкою очі,
Веди мене до Дунаю темненької ночі.

Деякі з них становлять контаміновані тексти кількох творів, об'єднані спільними темами і мотивами жіночої недолі. Це пояснюється, як відзначав О. Дей²⁰, прагненням їх творців до ширшого зображення дійсності, долі ліричних персонажів і усталеною в певних співацьких колах традицією об'єднувати пісні однакових мелодій в єдину цілість.

Значне місце у збірнику відведено весільній обрядовості (605 №№ із 1704 №№), в якій відбилися риси дохристиянської релігії, матриархальні і патріархальні елементи, а також різноманітні нашарування давніх історичних подій та дохристиянських вірувань. Борис Дмитрович виокремив їх як велику тематичну групу серед пісень родинного життя, хоча у багатьох фольклорних збірниках ХІХ ст. весільні пісні друкувалися окремими розділами або відносились до обрядової пісенності (“Народные песни Галицкой и Угорской Руси” Я. Головацького, ч. 2, М., 1878; “Рокисіе” О. Кольберга, т. 1, 1882). Ф. Колесса вважав за потрібне вмістити весільні пісні до I розділу (т. зв. “пісень культу”) на тій основі, що вони “тісно сполучені з старовинними обрядовими й релігійними культурами” (ІМФЕ, ф. 14-2/244).

Позитивним є те, що Б. Грінченко відкинув практику зведення весільних обрядів в один сценарій, характерну для видань П. Чубинського, а вмістив у збірнику окремі описи весілля та деяких обрядових компонентів із Чернігівської, Харківської, Київської, Подольської губ., вважаючи, що “кожний новий зразок із нової місцевості додає нові риси цієї широкої релігійно-побутової народної драми, подає багато ще ненадрукованих пісень” (т. 3, с. 422).

Завершує і доповнює пісенний репертуар родинного життя у III розділі збірника невеликий за обсягом відділ “Дитячі пісні й грання” (9 колискових, 8 “чукикалок” та 4 твори інших жанрів). Показово тут, на думку дослідників²¹, те, що колискові пісні увійшли до того ж розділу дитячих пісень, тоді як у деяких попередніх та подальших виданнях цей жанр був відірваний від інших дитячих пісень і найчастіше входив до розділів родинно-побутових чи родинно-обрядових творів.

Значну наукову цінність мають поетичні новотвори — рекрутські й солдатські, розбійницькі, про панщину й волю, наймитсько-строкарські, заробітчанські, фабрично-заводські, в яких знайшли відображення нові умови соціального гноблення. Це, головним чином, оригінальні зразки і варіанти, які відзначаються яскраво вираженим соціальним спрямуванням, новими сюжетами, формами, змістом. Вони дають змогу простежити трансформацію мотивів у зміні життя економічного та соціально-політичного, зберігають архаїчні елементи і стародавню лексику (рало, щп, саули з вандою, кнут, вербунок та ін.).

Рекрутські й солдатські пісні (окремі епічні твори із баладними сюжетами) засвідчують погляд народу на службу в царському війську як тяжку неволю:

Ой шкода, шкода та синього цвіту,
Що він розсіявся по всьому світу.
Ой шкода, шкода мене молодого,
Що треба служити государю много.

(№ 1449)

Значно розширює і доповнює жанрово-тематичний діапазон збірника останній розділ — “Сатира і шутка” (157 №№). Об'єктом жартиливих пісень є родинно-побутові стосунки. Б. Грінченко об'єднав їх в окремі тематичні групи — “парубки й дівчата на вулиці, глузування, танці, музики”; “женихання, вечорниці, ночування, сватання”; “нечесне

кохання”; “чоловіки, жінки, діти”; “тварина й рослина в людській подобі”; “нісенітниця”. Пісні відзначаються художньою довершеністю і оригінальністю (тільки 18 №№ мають вказівки на паралелі); вони всебічно охоплюють народне життя, є одним із найбагатших і найцікавіших розділів пісенності. Основна ознака даних жартівливих творів — танцювальний музичний ритм. Найоригінальніші з них були вміщені у збірнику “Танцювальні пісні” (К., 1970, 90 зразків).

Завершується збірник бібліографічними покажчиками фольклорних збірників, періодичних видань і літературних творів, в яких друкувалися українські пісні взагалі і весільні пісні та описи весілля (с. 697—765).

Високу оцінку пісенному виданню дали в своїх листах та рецензіях Ф. Вовк, М. Дикарев, В. Гнатюк, І. Франко — відзначили новизну поетичних творів та високий професіоналізм видавця, наголосили на важливому науковому значенні бібліографічного покажчика народної пісенності. Особливо вартісним визнавав В. Гнатюк²² те, що до збірника ввійшло чимало нових пісень.

Ф. Вовк у листі до Б. Грінченка від 21 травня 1899 р. також відзначав, що це “цілий монумент”. “Дуже гарний том, — писав він, — а взагалі нема що й казати, що після Чубинського це найбільша етнографічна праця, яка у нас є, та до того ще видана без ніякої допомоги Географічного товариства і без тих 31 тисячі крб., що він одбірав щороку своєї експедиції [...]. Нема чого й казати, що його наукова вартість далеко вища, ніж у Чубинського, оброблено далеко більш старанно і вміюче” (ІР, III, 35957).

Отже, фольклорні збірники Б. Грінченка зайняли гідне місце в науковому народознавстві, здобули загальнослов'янське та європейське визнання, “записали ім'я Грінченка трівно в літопис української науки”²³. Здійснене ним серійне видання різножанрового фольклору було найбільше в Наддніпрянській Україні в кінці ХІХ ст., яке ввело до наукового активу значну частину творів маловідомих або зовсім невідомих до нього в друці, підняло його автора до рівня кращих фольклористів свого часу.

Збірники засвідчують високий рівень теоретичного осмислення матеріалу при відборі до друку та співвіднесеності з іншими публікаціями, а також під час класифікації його за “філософською” системою М. Драгоманова. І хоч матеріали до них збиралися фольклористами-аматорами, і вони з погляду глибини порівняльного аналізу та жанрової класифікації поступаються в деякій мірі перед виданнями В. Гнатюка та І. Франка, наукова їх цінність незаперечна — збережено автентичність фольклорних текстів та діалектні особливості народної мови (хоча не завжди послідовно), подано їх повну паспортизацію та вичерпні вказівки на всі відомі варіанти.

Це неодноразово відзначали як у минулому, так і в останні роки, — Ф. Вовк, В. Гнатюк, В. Горленко, С. Гречанюк, В. Данилов, Д. Дорошенко, Н. Журавльова, О. Колесса, Ф. Колесса, А. Кримський, З. Кузеля, О. Куниченко, В. Погребенник, А. Погрібний, І. Полівка, М. Сумцов, І. Франко, В. Яременко. Так, М. Сумцов акцентував свою увагу на наукових засадах видавничої діяльності Бориса Дмитровича: “Збірник цей [...] уявляє з себе величезну працю, тим більш цінну, що до зібрання матеріалів і до своїх редакційних завдань поставився Грінченко з великою пильністю та увагою; він проштудював попередні збірники, притяг до праці співробітників, знайшов не видавані ще рукописні збірники пісень та казок, між їми й давні записи Заблоцького й Лукашевича, додав до пісень та казок бібліографічні вказівки, заголовки, — одне слово, дав остільки цінний збірник, що його мусить мати в своїй книгозбірні кожен учений етнограф”²⁴.

При різних оцінках окремих сторін зібрання дослідники сходились в одному: фольклорні збірники Б. Грінченка вони ставили значно вище від попередніх йому аналогічних видань “по обилію, полноте и систе-

матизації матеріала”²⁵. Висловлюючись з приводу деяких недоліків видання, вони одноставно робили наголос на “незвичайній совісності, муравлиній пильності і науковому знанні”²⁶ редактора, відзначаючи те, що його “совісність розборює цілковито перед деякими недостачами, що вийшли в нього через брак фахового вишколення”²⁷.

Окремі випуски “Этнографических материалов...” відзначалися преміями Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії в Москві. Вони давали багатий матеріал для дослідників, зробили помітний вплив на подальший розвиток національної культури і науки, а також і зарубіжної. Це розумів і сам редактор, який в одному з офіційних листів (серпень 1901 р.) писав: “Эти мои книжки постоянно цитируются исследователями народной жизни в таких их работах, как, н.: “Разыскание в области анекдотической литературы” проф. Н. Сумцова, — “Происхождение анекдотов в русской народной словесности” А. Пельтцера, — “О малорусской демонологии” В. М. Милорадовича, — “Народная медицина в Лубенском уезде” его же, — “Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе” — Г. Н. Потанина, в различных исследованиях проф. Пражского университета Ю. Поливки, в статьях таких изданий, как “Киевская старина”, “Narodopisny sbornik Ceskoslovansky”, “Zeitschrift fur osterrische volkskunde” (IP, I, 31718).

У різні часи на збірники Б. Грінченка робили посилання в своїх теоретичних дослідженнях вчені — В. Білецька, Г. Булашев, О. Воропай, В. Герасименко, В. Гнатюк, М. Грушевський, В. Давидюк, В. Данилов, В. Дашкевич, О. Дей, Г. Довженок, К. Квітка, Р. Кирчів, Ю. Климець, Ф. Колесса, А. Кримський, С. Мишанич, М. Москаленко, В. Скрипка, К. Сосенко, М. Сумцов, І. Франко, І. Хланта та ін. Спільні міжнародні казкові та баладні сюжети знаходили у них А. Аарне, Л. Бараг, А. Єлінек, О. Кнооп, І. Полівка, Ю. Смирнов. Із них беруться твори до всіх академічних і популярних різножанрових видань усної словесності. Мав рацію В. Гнатюк, коли писав, що фольклорні збірники Б. Грінченка “будуть довго головним жерелом для всяких дослідів української народної творчості” (IP, III, 36145).

Вчений зміг подати до збірок найкращі зразки з художнього та наукового погляду, жоден з яких текстуально не повторює варіантів, вміщених у попередніх виданнях М. Максимовича, І. Рудченка, Я. Головацького, М. Драгоманова, П. Чубинського, І. Манжури та ін.; більшість з них на сьогодні вийшли з народного побутування. У наших польових записах зустрічаються тільки окремі варіанти, переважно балад та весільних пісень. При їх зіставленні помічаємо різні зміни, напашарування, переосмислення та оновлення поетичних образів (у збірниках Б. Грінченка вони видаються більш давніми і художньо довершенишими). У фольклорних творах зафіксовані особливості українського національного характеру того часу, побуту, сімейних та громадських відносин, риси світогляду та моралі. Тому вони становлять неабияку цінність як для фольклористів, так і етнографів, істориків, мово- і мистецтвознавців, письменників і поряд із збірниками В. Гнатюка, Я. Головацького, О. Кольберга, І. Франка, П. Чубинського складають золотий фонд української фольклористики.

Київ

¹ Дорошенко Д. Борис Грінченко: (Некролог) // ЛНВ. — 1910. — Т. LX. — Кн. IX. — С. 448.

² Галін Т. Борці за мрії // Громадянин. — 1910. — Ч. 36. — 20 травня.

³ І. Б. Некролог про Б. Грінченка // Календар Просвіти на 1911 р.

⁴ Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. Тут і далі подаватимемо скорочену назву Інституту, номер фонду та одиницю збереження.

⁵ Цит. за ст.: Лавров Ф. І. Цензурні утиски та переслідування українського фольклору в царській Росії // Українська народна поетична творчість. — Т. 1. — К., 1958. — С. 175.

⁶ Там же.

- ⁷ Цит. за ст.: Білий В. З матеріалів до історії української етнографії // Етнографічний вісник. — 1927. — Кн. 5. — С. 192.
- ⁸ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України.
- ⁹ Гримченко Б. Отзыв о сочинении А. Н. Малинки... — Спб., 1907. — С. 9.
- ¹⁰ Там же. — С. 11.
- ¹¹ Горленко В. Заветы деревни // Южнорусские очерки и портреты. — К., 1898. — С. 220.
- ¹² Кримський А. До етнографії Чернігівщини // Твори В 5 т. — Т. 5. — К., 1973. — С. 457.
- ¹³ Інститут археології НАН України.
- ¹⁴ Літературно-науковий вісник. — 1901. — Т. 14. — Кн. 5. — С. 26.
- ¹⁵ Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — 1902. — Т. 46. — С. 42.
- ¹⁶ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). — Женева, 1881. — С. 81—132.
- ¹⁷ Яценко М. Володимир Гнатюк: Життя і фольклористична діяльність. — К., 1964. — С. 149.
- ¹⁸ Дей О. І. Фольклористична спадщина В. Гнатюка // Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. — К., 1966. — С. 14.
- ¹⁹ Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі. — К., 1982. — С. 12.
- ²⁰ Дей О. І. Народна лірика кохання // Пісні кохання. — К., 1986. — С. 13.
- ²¹ Довженко Г. В. Український дитячий фольклор. — К., 1986. — С. 16.
- ²² Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. — Нью-Йорк, 1981. — С. 214.
- ²³ Дорошенко В. Борис Грінченко: (Некролог) // Літературно-науковий вісник. — 1910. — Кн. 9. — С. 451.
- ²⁴ Сумцов М. Літературно-наукова діяльність Б. Грінченка // Сніп. — 1912. — № 17.
- ²⁵ Данилов В. Б. Д. Грінченко // Русский филологический вестник. — 1910. — № 2. — С. 375.
- ²⁶ Брик І. На народній роботі. Борис Грінченко. Праця і заслуги. — Львів, 1910. — С. 33.
- ²⁷ Кузеля З. Борис Грінченко як етнограф // На могилу Бориса Грінченка. — Чернівці, 1910. — С. 20.

Олена Немкович

МИКОЛА ГРІНЧЕНКО І СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОМПОЗИТОРСЬКОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ

Одним із найактуальніших завдань сучасної української музичної історіографії є осмислення її прогресивного історичного досвіду. Особливий інтерес привертає процес її розвитку в кінці ХІХ — на початку ХХ століть — період формування даної галузі знання як відносно самостійної дисципліни на нетенденційних основах. Відтворення об'єктивної картини її стану, і зокрема історіографії, присвяченої проблемам становлення національної світської композиторської школи, має принципове значення для розробки на об'єктивно-наукових засадах ряду питань, що майже не досліджувалися радянським музикознавством. Це й утвердження української професійної музики як рівноправної складової європейського культурного процесу, і характерних рис її ментальності, і ґрунтовне вивчення стилю даної композиторської школи тощо. Вирішенню подібних питань сприяє повернення за останні роки в науковий обіг ряду музично-історичних фактів і окремих досліджень згаданої теми Ф. Колессою, С. Людкевичем, згодом — А. Рудницьким, В. Витвицьким, І. Соневіцьким, праці яких у попередні роки замовчувались або відверто заборонялись офіційною цензурою.

Настав час і для належної оцінки досліджень згаданої проблематики видатним українським музикантом-ученим, основоположником національного історичного музикознавства М. О. Грінченком. Названа тема є однією з наскрізних у його спадщині. Зазначимо, що становлення української композиторської школи є для вченого багатовіковим процесом, між різними шаблями якого існують більш чи менш відчутні зв'язки. Він починається ще за часів Київської Русі, виразно виявляючись у галузі культового мистецтва. В даній статті розглядаються лише